МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

БУРАН АННА РОМАНІВНА

Допускається до захисту:
в. о. завідувача кафедри
історії України та спеціальних
галузей історичної науки,
д.і.н., професор Н. Р. Темірова
_____
«_____»_____ 2024 р.

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ГОЛОДОМОРУ

Спеціальність 032 Історія та археологія

Кваліфікаційна (бакалаврська робота)

Науковий керівник:
Темірова Н. Р., професор
кафедри історії України та спеціальних
галузей історичної науки, д.і.н.

Оцінка:_____/_____/_____
Голова ЕК:
Стоберська Н. А., доктор філософії
зі спеціальності 032
_____

Вінниця – 2024

Буран А. Р. Сучасна українська історіографія Голодомору. Спеціальність 032 «Історія та археологія». Донецький національний університет імені Василя Стуса, Вінниця 2024.

У кваліфікаційній роботі проаналізовано процес нагромадження наукового знання про Голодомор 1932-1933 рр. Привернуто увагу до понад півстолітнього замовчування трагедії радянською владою, зміни історіографічної ситуації в УРСР наприкінці 1980-х рр. та досвіду вивчення голоду 1930-х рр. зарубіжними науковцями. Проаналізовано погляди сучасних українських дослідників на причини, наслідки, регіональний вимір, кількість жертв Голодомору. Висвітлено процес вшанування жертв Голодомору, простежено проблему визнання Голодомору геноцидом.

Ключові слова: Голодомор, геноцид, сучасна українська історіографія, причини, наслідки.

55 с. Бібліограф.: 67 найм.

Buran A. R. Modern Ukrainian historiography of the Holodomor. Specialty 032 «History and Archeology». Vasyl Stus Donetsk National University, Vinnytsia 2024.

The paper analyzes the process of accumulating scientific knowledge about the Holodomor of 1932-1933. It also draws attention to the experience of foreign scholars who studied the famine of the 1930s. The causes, consequences, regional dimension, and number of victims reported by leading Ukrainian researchers of the Holodomor are considered and summarized. The paper also draws attention to the commemoration of the victims of the Holodomor of 1932-1933 in Ukraine and abroad. The author analyzes the recognition of the Holodomor as genocide among Ukrainian scholars and the world.

Keywords: Holodomor, genocide, modern Ukrainian historiography, causes, consequences.

55 p. Bibliography: 67 references.

ЗМІСТ

ВСТУП 4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ЛАНДШАФТ ВИВЧЕННЯ ГОЛОДУ 1932-1933 РР. ……..……...…… 10
1.1 Суспільно-політичні умови вивчення Голодомору 10
1.2 Зарубіжний досвід вивчення трагедії Голодомору 15
РОЗДІЛ 2. СУЧАСНІ УКРАЇНСЬКІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИЧИН І НАСЛІДКІВ ГОЛОДУ 1932-1933 РР. 22
2.1 Визначення українськими науковцями причин Голодомору……..... 22
2.2 Інтерпретація наслідків штучного голоду для України 26
2.3 Дослідження регіонального виміру Голодомору 30
РОЗДІЛ 3. ДИСКУСІЙНІ АСПЕКТИ У ВИВЧЕННІ ГОЛОДОМОРУ СУЧАСНИМИ УКРАЇНСЬКИМИ ДОСЛІДНИКАМИ 34
3.1 Дискусія щодо кількісного виміру жертв 34
3.2 Проблема визнання Голодомору геноцидом у працях науковців 37
3.3 Питання вшанування жертв Голодомору 1932-1933 рр. ……..….. 41
ВИСНОВКИ 47
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ 49

ВСТУП

Актуальність теми дослідження полягає в необхідності розкриття та осмисленні різних аспектів Голодомору 1932-1933 рр., які виокремлююсь сучасні українські дослідники. Також в накопичені українськими науковцями праць про голод 1930-х рр. в Україні

З наукової точки зору дослідження напрацювань науковців про Голодомор є актуальним для сьогодення. Адже завдяки цьому підбиваються проміжні підсумки різних аспектів цієї трагедії, що є не менш важливим для розуміння вивчення проблематики Голодомору 1932-1933 рр. Особливо це стосується українських дослідників, яким вдалося накопичити чималу кількість різних матеріалів.

Тема досліджень Голодомору перебуває і в публічному просторі. Оскільки створюються дискусії навколо цієї трагедії. Привертається увага політичних кіл і населення.

Не менш важливим це дослідження є з просвітницької точки зору. Тому, що за допомогою нього можна дізнатися про, в першу чергу українських, авторів які займалися дослідженням тематики Голодомору, про їх ґрунтовні роботи з цієї тематики. Також подається інформація про зарубіжних дослідників та їх праці присвячені Голодомору 1932-1933 рр. Це й поширення якісного знання про голод 1930-х рр. на теренах України.

Стан вивчення проблеми. Вивченню накопичених досліджень про Голодомору 1932-1933 рр. в Україні присвячено не надто багато наукових робіт. Це попри те, що за декілька десятиліть було накопичено чималий фактаж з цієї проблематики. Незважаючи на малу кількість досліджень про історіографію Голодомору 1932-1933 рр. є декілька ґрунтовних праць, що вивчають цю проблему. Вони сприяють популяризації вивчення праць українських дослідників Голодомору та підбивають таким чином підсумки існуючих досліджень цієї тематики.

Чимало науковців у своїх працях приділяють увагу історіографії вивчення Голодомору 1932-1933 рр. До прикладу В. Гудзь у монографії «Історіографія Голодомору 1932-1933 рр. в Україні» досліджує нагромаджене провідними українськими та іноземними науковцями знання щодо голоду 1932-1933 рр. в Україні. Його робота є одним з перших історіографічних досліджень Голодомору 1932-1933 рр., поєднуючи напрацювання українських і зарубіжних дослідників цієї проблематики. Науковець розглянув різні аспекти вивчення Голодомору провідними дослідниками. Крім того, у роботі розглянуто досягнення та недоліки світової історіографії Голодомору, описано динаміку, предметний зміст і сучасний стан світового наукового дискурсу щодо концепції Голодомору як геноциду українського народу, а також визначає перспективи подальших досліджень. Аналіз світової історіографії поєднано з розглядом проблеми на внутрішньоукраїнському рівні та індивідуальним внеском вчених у вивчення Голодомору. Дослідник привернув увагу до проблем, з якими доводиться стикатися науковцю під час дослідження проблематики Голодомору [14].

Не менш важливим є дослідженням Т. Боряк, яка у своїй монографії приділила увагу впорядкуванню джерельної бази Голодомору 1932-1933 рр., беручи за основу історії очевидців як один з різновидів історичних джерел. Дослідниця виокремила етапи нагромадження усних історій про Голодомор. Вона звернула увагу на особливі риси дослідження усної історії Голодомору та на те, що частково було спотворено в часи СРСР пам’ять про події голоду 1930-х рр. Крім того, в її дослідженні розглядаються й документи та роботи інших дослідників Голодомору [2].

У статті А. Харченко подано огляд історіографії Голодомору в часових рамках 2006-2016 рр. У ній автор привертає увагу до суспільно-політичного тла, в рамках якого працюють деякі дослідники. Головними аспектами дослідження виступає загальна характеристика провідних дослідників Голодомору 1932-1933 рр. [64]. Становить інтерес стаття В. Марочка, в якій

проаналізовано зарубіжну історіографію Голодомору 1932-1933 рр. Особливо увагу в дослідженні зосереджено на аргументації іноземних дослідників щодо оцінки трагічних подій 1932-1933 рр. в Україні як акту геноциду проти українського населення [46].

В цілому вивчення напрацювань досліджень про Голодомор в останнє десятиліття активізувалось. Адже за період з 1933 по 2024 рр., українськими та зарубіжними науковцями було нагромаджено тисячі досліджень про Голодомор, які потребують систематизації та аналізу задля визначення перспектив подальшого опрацювання проблеми.

Мета бакалаврського дослідження полягає у визначенні рівня опрацьованості українськими дослідниками проблеми Голодомору 1932-1933 рр. Задля її досягнення необхідно розв'язати такі **дослідницькі завдання:**

- з'ясувати розвиток сучасної української історіографії Голодомору 1932-1933 рр.;
- визначити суспільно-політичні умови вивчення Голодомору;
- проаналізувати досвід зарубіжних досліджень голоду 1932-1933 рр.;
- показати здобутки українських дослідників щодо причин голоду 1932-1933 рр.;
- визначити сучасні інтерпретації наслідків штучного голоду для України.
- підбити підсумки наукової дискусії про кількісний вимір жертв Голодомору;
- проаналізувати дослідження регіонального виміру Голодомору;
- окреслити проблему визнання Голодомору геноцидом у працях науковців.

Об'єктом дослідження є сукупність наукових праць з історії Голодомору 1932-1933 рр., створених українськими дослідниками протягом 1990-х – 2000-х рр.

Предметом дослідження виступає процес зародження та розвитку наукового знання в Україні щодо Голодомору 1932-1933 рр.

Хронологічні рамки роботи визначені у двох вимірах: історіографічному та історичному. Перший охоплює час від появи перших наукових праць українських дослідників з обраної проблеми до початку XXI ст. В історичному відношенні часовий простір обмежено кінцем 1920-х - 1933 рр., коли закладалося підґрунтя штучного голоду в Україні, внаслідок чого сталися кількамільйонні людські втрати.

Джерельну базу дослідження становить комплекс історіографічних джерел, які охоплюють одноосібні та колективні монографії, статті, розміщені в збірниках наукових праць, наукових періодичних виданнях; дисертаційні роботи та автореферати дисертацій, присвячені Голодомору початку 1930-х рр. в Україні, які вплинули на нагромадження наукового знання та подальший процес розвитку історичної думки. До уваги взято дослідження сучасних українських авторів. Їх згруповано за предметною ознакою.

Методологічні засади бакалаврської роботи. У процесі підготовки бакалаврської роботи застосовано сукупність загальнонаукових і спеціальних історичних методів. Загальнонаукові – аналітично-синтетичний, логічний, проблемно-хронологічний, контент-аналізу – посприяли у визначенні структури дослідження. Вони дозволили систематизувати, проаналізувати, виявити чинники, які впливали на становлення української історіографії Голодомору, виявити її організаційні засади та змістове наповнення. У ході написання роботи застосовано історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-генетичний спеціальні методи. Використання історико-порівняльного методу дало змогу встановити схожість і відмінність поглядів дослідників Голодомору щодо кількісного виміру жертв. Історико-типологічний метод спонукав виявити у роботах науковців, що досліджують Голодомор, схожі думки про причини цієї трагедії. Завдяки історико-

генетичному методу вдалося проаналізувати історію накопичень досліджень про Голодомор.

Бакалаврська робота спирається на принципи наукової об'єктивності, історизму, спадковості. Перший принцип спонукає до неупередженості, що забезпечується вивченням широкого спектру наукової літератури. Принцип історизму спонукає розглядати різні аспекти вивчення проблематики Голодомору від його причин до наслідків. Принцип спадковості дозволяє, з одного боку, простежити зміни місця теми в науковому просторі України, з іншого, простежити сприйняття сучасними українськими дослідниками напрацювань істориків з української діаспори та зарубіжних авторів.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів зумовлено наявністю в роботі важливих узагальнень про сучасних дослідників Голодомору, про причини і наслідки, кількісний вимір жертв Голодомору 1932-1933 рр. Аналіз регіональних досліджень створює підґрунтя для організації краєзнавчої діяльності, зокрема із школярами. Інформацію з бакалаврської роботи доцільно використовувати під час написання праць з історіографічної україністики. Матеріали здійсненого дослідження можуть бути корисними у викладацькій практиці під час підготовки лекцій, спецкурсів з історії України, історіографії, а також для популяризації питань щодо розвитку української історичної науки, діяльності визначних істориків.

Апробація результатів кваліфікаційної (бакалаврської) роботи здійснювалась під час виступів на молодіжних наукових конференціях, серед яких, зокрема: V Міжнародна наукова конференція студентів і молодих вчених «Травневі студії 2023: історія та міжнародні відносини в інформаційному протистоянні» (Вінниця, 2023); VI Міжнародна наукова конференція студентів і молодих вчених «Травневі студії 2024: історія, археологія та міжнародні відносини в умовах війни» (Вінниця, 2024); 77-ма Міжнародна конференція молодих вчених «Каразінські читання (історичні науки)» (Харків, 2024). За підсумками дослідження здійснено п'ять публікацій, серед яких дві

статті у «Віснику СНТ ДонНУ імені Василя Стуса» («Голодомор на Вінниччині: «суха» статистика та «живі» свідчення»; «Еволюція потрактувань українськими науковцями причин голодомору 1932-1933 років) та тези доповідей на наукових заходах.

Структура кваліфікаційної (бакалаврської) роботи спирається на проблемний принцип, відповідає меті та завданню дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, семи підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури. Загальний обсяг роботи становить 55 сторінок, з яких на основний текст припадає 48 сторінок. Прикінцевий список джерел і літератури налічує 67 позицій.

РОЗДІЛ 1
ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ЛАНДШАФТ ВИВЧЕННЯ ГОЛОДУ 1932-1933 рр.

1.1 Суспільно-політичні умови вивчення Голодомору

Протягом понад 50 років в СРСР не лише замовчувались катастрофічні наслідки штучно організованого голоду на хлібоносних українських теренах, але і дослідження драми лишалося табуйованим. Проте не можна говорити про відсутність будь-яких спроб порушити цю тему. Найперший у хронологічному порядку внесок у вивчення трагедії Голодомору зробили представники української еміграції. Серед перших публікацій на теренах України – стаття агронома-економіста С. Сосновського «Правда про голод на Україні в 1932-1933 роках», опублікована у листопаді 1942 р. у харківській газеті «Нова Україна». Автор подав опис моторошних картин знелюднілих через голод українських сіл, показав трагедію збожеволілих через безпорадність людей, а також практично вперше спробував визначити кількість жертв штучного голоду. Обґрунтовуючи його причини, він звинуватив більшовицьке керівництво на чолі зі Сталіним. Безпосередньо в УРСР вивчення ситуації в аграрному секторі не виходило за межі тез про «радянську політику колективізації» з певними «перегинами».

Проте наприкінці 1980-х рр. компартійне керівництво України було змушене через діяльність комісії Конгресу США, що розслідувала події Голодомору 1932-1933 рр. Як зазначає С. Кульчицький, який працював у складі комісії А. Шлепакова, тодішнє керівництво не могло просто ігнорувати докази іноземних колег про Голодомор. Вперше слово «голод» пролунало з вуст вищого партійного керівництва УРСР 25 грудня 1987 р., що на думку С.Кульчицького, відкрило шлях до дослідження подій Голодомору. А вже у 1988 р. було оприлюднено першу радянську статтю про голод 1930-х рр. [30, с. 86].

На думку Л. Гриневич, радянське керівництво за часів «перебудови» навмисне намагалось уникати або «пом'якшувати» тему голоду 1930-х рр. Але під тиском комісії Конгресу США, що займалася розслідуванням голоду 1930-х рр. було вимушене визнати факт голоду, проте за своїми наративами. У 1990 р. до Міжнародного симпозіуму «Голодомор 1932-1933 років на Україні» партійне керівництво на виконання постанови ЦК КПУ від 26 січня 1990 р. видало книгу «Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів», в якій практично вперше в Україні було порушено причини голоду, серед яких вказано як посуху, так і некомпетентність політичного керівництва, яке його допустило. Процес «розкріпачення» проблеми було прискорено проголошенням Незалежності у серпні 1991 р. Відтоді втрачався політичний контроль над історичною наукою, що дало змогу науковцям почати детальніше вивчати проблематику Голодомору 1932-1933 рр. в Україні [13, с. 237-240].

Дослідження Голодомору 1932-1933 рр. українським науковцями розпочалося лише після 1991 р. Один з перших системних дослідників Голодомору 1932-1933 рр. на теренах України – професор Станіслав Кульчицький. За приблизними підрахунками кількість присвячених тематиці Голодомору дослідником праць налічує близько 300 одиниць різних видів публікацій, починаючи від 1986 р. і до сьогодні [66, с. 232]. Його безпомилково можна вважати засновником вивчення проблематики Голодомору в Україні. Як зазначає В. Гудзь, Кульчицький зробив крок до зняття завіси замовчування трагедії Голодомору серед суспільства опублікувавши питання для нагромадження свідчень очевидців цієї трагедії. Ці дії неабияк допомогли дослідникам, що збирали свідчення. Також Кульчицький був першим українським дослідником, що дійшов висновку про геноцидний характер Голодомору 1932-1933 рр. [14, с. 459].

У працях С. Кульчицького досліджуються різні аспекти Голодомору 1932-1933 рр. До прикладу у його книзі «Червоний виклик» він окреслює події

Голодомору та його демографічні наслідки, а також політику радянської влади, яка спровокувала голод 1932-1933 рр [35]. У праці «Сталінський «сокрушительный удар» 1932-1933 рр.» С. Кульчицький ретельно досліджував політику комуністичної влади, яка спровокувала Голодомор на теренах України та забрала життя мільйонів українців. В книзі розглядаються різні аспекти політики Сталіна та його соратників, від запровадження колективізації до створення штучного голоду в 1932-1933 рр., спрямованого на винищення непокірного населення [32].

У книзі С. Кульчицького та Г. Єфіменка «Демографічні наслідки Голодомору 1933 р. в Україні. Всесоюзний перепис 1937 р. В Україні: документи та матеріали» здійснено порівняльний аналіз робіт науковців, що відкриває можливість уявити, наскільки обґрунтованими є оцінки демографічних втрат від Голодомору 1932-1933 рр. Після вивчення цих джерел залишаються питання щодо кількісного виміру жертв Голодомору, що в ній стають предметом дискусії. Саме видання книги було заплановано до сімдесятої річниці Голодомору в Україні [36].

Не менш важливим дослідником голодомору можна вважати В. Маланяка. Його книга в співавторстві з Л. Коваленко стала одним з перших збірником свідчень про Голодомор 1932-1933 рр. Як зазначав дослідник, це була перша спроба збору свідчень у людей, які пережили цю жахливу трагедію, що згодом стали висвітленими у книзі [67, с. 9].

У цьому контексті варто згадати українського дослідника Б. Ткаченка, котрий також займався дослідженням Голодомору з перших років Незалежної України. Він також збирав свідчення очевидців та зробив аналіз подій 1932-1933 рр. у своїй книзі: “Під чорним тавром. Документи, факти, спогади”. У ній він відносно коротко розповів про спричинений голод радянською владою в 1932-1933 рр. [63].

Важливими є дослідження українського історика В. Марочка. В своїх працях «Голодомор 1932-1933 рр.», «Територія Голодомору 1932-1933» та

інших він окреслив причинно-наслідкові зв'язки голоду 1932-1933 рр., регіони, які страждали від нього, та інші не менш важливі аспекти цієї трагедії української нації [40; 45].

Активним дослідником Голодомору є В. Сергійчук. Зокрема, у праці «Голодомор 1932-1933 як геноцид українства» він виокремив шість ознак Голодомору які свідчать проте, що це був геноцид українського народу: в українського населення насильно забрали все продовольство, що прирікало його на голодну смерть; забравши все їстівне в українського населення, влада не дозволила йому роздобути кошти для існування в інших регіонах СРСР; замовчування владою правди перед світовою громадськістю, яка могла б надати продовольчу допомогу голодуючому населенню; свідоме недопущення тієї матеріальної допомоги для голодуючих в Україні, яку все ж таки організовувала наша еміграція; заміщення населення, коли на місце вимерлих українців свідомо переселялися жителі Росії та Білорусії, чим розмивалася цілісність української етнічної території; духовний геноцид, який призвів до масової відмови від української нації через страх репресій. Він також привернув увагу до то, що радянська влада настільки боялася, що Україна зможе розбудувати свою державність та відокремитись від СРСР, що вирішила вчинити над нею жорстоку розправу, у вигляді штучного голоду [59].

Дослідженню Голодомору 1932-1933 рр. присвятила свої роботи І. Рева. У праці «По той бік себе» вона дослідила соціально-психологічні наслідки голоду 1932-1933 рр. та політики розкуркулення. Вона окреслила проблему ідентифікації населення з агресором у випадку СРСР. Дослідниця зробила припущення на риторичне питання: «Як би жили наші дідусі та бабусі, якби Голодомору не було?»[57].

Дослідники, які працювали над книгою: "Голодомор 1932–1933 років в Україні: Хроніка", фактично поденно розписали перебіг подій Голодомору, використовуючи для цього різні документи, листи населення, записи ЗАГСів та інше [11]. Цікавим є навчальний посібник «Голодомор 1932-1933 років -

геноцид української нації», над створенням якого працювали сучасні дослідники Голодомору. У ньому досліджено методи, запроваджені владою СРСР для сприяння виникнення масштабного голоду в 1932-1933 рр., факти руйнування внаслідок цього українська культура, яким чином радянська влада приховувала злочин [48].

Українські дослідники беруть до уваги і правові аспекти Голодомору 1932-1933 рр. У статті «Проблема визначення злочину геноциду в міжнародному праві та його застосування до Голодомору 1932-1933 рр. в Україні» М. Антонович наводить аргументи на користь того, що Голодомор за міжнародним звичаєвим правом є геноцидом і також відповідає визначенню злочину геноциду[1]. У цьому плані також не менш цікава правнича монографія «Голодомор 1932-1933 років в Україні як злочин геноциду згідно з міжнародним правом». У книзі голод 1932-1933 рр. розглядається з юридичної точки зору. Визначаються його риси, які відповідають Конвенції ООН 1948 р. про злочин геноцид, розглядається міжнародно-правова відповідальність за вчинення геноциду українського населення [10].

Наразі існує багато інших опублікованих статей у збірниках наукових конференціях, де молоді дослідники публікують свої погляди на трагедію Голодомору 1932-1933 рр. Як приклад, Матеріали Міжнародної конференції «Штучні голоди в Україні XX століття». Частина статей збірника присвячена розгляду подій Голодомору 1932-1933 рр. та вивчення їх з історичної та юридичних точок зору.

Важливим було видання у 2008 р. 19-ти томів «Національної книги пам’яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні», завдяки якому вдалося оприлюднити списки імен понад 882 тис. осіб загиблих внаслідок голоду. Як зазначається на офіційному сайті «Музею Голодомору», пошуки імен жертв продовжуються і періодично оновлюються за допомогою Єдиного реєстру жертв Голодомору [16].

Отже, до кінця 1980-х рр. в СРСР відбувалося тотальне замовчування радянською владою злочину-трагедії Голодомору, але поодинокі публікації траплялися. Проте умови для системного вивчення проблеми склалися лише внаслідок проголошення Незалежності України. В ситуації краху партійного контролю, свободи творчості, зняття заборони з теми Голодомору, спираючись на відкриті архіви, нове покоління українських істориків взялися за опрацювання проблеми. Завдяки наполегливій праці науковців, серед яких С, Кульчицький, В. Марочко, І. Рева, В. Сергійчук, Б. Ткаченко та інші, проблема набула обрису та змістового наповнення. Таким чином, дослідників тематики Голодомору в Україні є чимало. Завдяки їм кожного року з'являються нові статті, монографії, книги та інші матеріали, які стосуються вивчення Голодомору 1932-1933 рр. на території України. Протягом останніх тридцяти років тема Голодомору набула статусу візитівкової.

1.2 Зарубіжний досвід вивчення трагедії Голодомору

Перші дослідження трагедії Голодомору 1932-1933 рр. почалися за кордоном. Зарубіжні науковці першими почали привертати світову увагу до масштабного голоду на території України. Адже в СРСР ця тема була під суворою забороною та довгий час приховувалась під призмою «всесоюзного голоду». У сучасному науковому просторі українські дослідники активно вивчають зарубіжні дослідження щодо Голодомору 1932-1933 рр. Насамперед, вони аналізують роботи істориків та інших науковців, які досліджували різнобічні аспекти голоду 1930-х рр.

На думку В. Марочка, іноземна історіографія проявляє помітний науковий інтерес до вивчення проблематики Голодомору 1932-1933 рр. У цьому плані активні науковці з Німеччини, Італії, Швеції, Англії, тому що в їхні дослідженнях взято за основу архівні документи та інші матеріали [42,

с. 187]. Як зазначає С. Кульчицький, перша книга про Голодомор 1932-1933 рр., що не стосувалася української історіографії, цього питання, була видана 1986 р. Р. Конквестом. Український дослідник відзначає, що англійський науковець досить влучно назвав політику радянської влади в Україні у 1932-1933 рр. «терор голодом». Сама книга була сприйнята двояко, тому що з одного боку, це була сенсація для суспільства, а з іншого – радянські дослідники розкритикували та звинуватили Р. Конквеста в «політичній заангажованості» [27, с. 59]. С. Кульчицький пише, що написати книгу, про Голодомор в Україні англійському досліднику запропонував О. Пріцак, який бачив у ньому найбільш підходящу кандидатуру. Проте для іноземного автора існувала досить важлива перешкода – він не володів українською мовою. Проблему було вирішено за допомогою іншого науковця Дж. Мейса, який допоміг зібрати Р. Конквесту матеріал для дослідження [31, с. 101-102].

На погляд В. Гудзя, Р. Конквест навів чимало доказів, що підтверджують штучність голоду 1932-1933 рр., адже радянське керівництво знало про голодний мор в українському селі. Також дослідник проводив підрахунок жертв Голодомору та розкривав соціально-економічні й національно-культурні наслідки цієї трагедії. Книга «Жнива скорботи» є бестселером і спровокувала безліч відгуків, як позитивних, так і негативних [14, с. 397-398]. У 2006 р. В. Марочку вдалося особисто поговорити з Р. Конквестом. Як зазначає дослідник, вони обговорювали потребу збереження та вивчення архівних документів про голод 1932-1933 рр., які знаходяться в Україні та інших країнах. Український науковець запитав свого іноземного колегу: «Чи змінилась його думка стосовно визнання Голодомору в Україні геноцидом, яку він висловив на сторінках своєї праці 20 років тому?». Р. Конквест дав однозначну відповідь, що ні і, що на його думку, доцільніше все ж таки використовувати термін «Голодомор» [43, с. 369].

Дослідник Р. Сербин зазначає, що першим, хто зробив аналіз злочинів радянської влади проти українців та назвав геноцидом згідно з Конвенцією

ООН 1948 р., був польський юрист Р. Лемкін. Автор наголошує, що Лемкін не тільки зосередився на підтверджені того, що Голодомор 1932-1933 рр. був геноцидом сільського населення, а й враховував інші аспекти радянської політики винищення українців [38, с. 26]. На погляд С. Кульчицького, Р. Лемкін пояснював голод 1932-1933 рр. в Україні, передусім, масштабним вилученням зерна. Проте дослідник зауважує, що концепція польського науковця мала ваду у поєднанні в одному понятті трьох різних способів знищення українського населення: асиміляції, етноциду та геноциду. Але на думку С. Кульчицького, цього недоліку можна уникнути при поєднанні концепції Р. Лемкіна з концепцією дослідників Дж. Мейса та Р. Конквеста [31 , с.105-107].

Не менш важливими є дослідження про Голодомор 1932-1933 рр. американського науковця Дж. Мейса. С. Кульчицький розглянув не лише біографію вченого, а й його науковий доробок про Голодомор в Україні, вивченню якому іноземний науковець присвятив все своє життя говорячи: «Ваші мертві вибрали мене». Найбільшою заслугою Дж. Мейса є діяльність в комісії Конгресу США, яка в період з 1983 по 1990 рр. Як зауважує С. Кульчицький, молодому досліднику довелося докладати величезних зусиль, аби зібрати матеріали про Голодомор 1932-1933 рр. в Україні та опублікувати його у звіті комісії Дж. Мейса Конгресу США [29, с. 9-11, 13-17].

В. Гудзь зазначає, що Дж. Мейс зробив вагомий внесок у вивчення різних аспектів Голодомору 1930-х рр. в Україні і поширенні знань про нього. В кінці 1980-х рр. американський історик передав накопичені наукові дослідження та матеріали про Голодомор українським історикам. Український дослідник акцентує увагу на тому, що Дж. Мейс почав працювати над проблематикою Голодомору 1932-1933 рр. з пояснення його характеру, а також зазначив, що українське поневолення триває фактично від 1654 року [14, с. 391-392]. Автор вказує і на те, Дж. Мейс за основу власної інтерпретації

Голодомору взяв наукові дослідження та першоджерела в української діаспори. Таким чином голод, 1932-1933 рр. пояснювався ним як один із елементів винищення української нації, що тривав від приходу комуністів до влади та супроводжувався знищенням політичної і соціальної основи українського визвольного руху [14, с. 413-414]. Схожої думки про американського науковця дотримується й В. Марочко. Американський науковець був одним з перших, хто почав сприймати Голодомор 1932-1933 рр. в Україні як геноцид її нації. Крім того, український науковець називає 1983 р. апогеєм для зарубіжних досліджень [42, с. 131].

Серед зарубіжних дослідників Голодомору 1932-1933 рр. В. Марочко називає італійського науковця А. Граціозі, який опублікував дві вагомі збірки. Одна з них стосувалася рапортів від італійських дипломатів про голод в Україні та на Пн. Кавказі. Інша ж приділяла увагу запискам ДПУ періоду колективізації в Україні 1929-1930 рр. Український науковець також згадує про ще одного іноземного дослідника – С. Уїткрофта, що займається дослідженнями соціал-економічних та демографічних чинників Голодомору. Як зазначає В. Марочко, монографія цього науковця є однією з найкращих іноземних досліджень про хлібозаготівлі на території України в 1931-1933 рр. [46, с. 189].

Важливою для політико-правової оцінки Голодомору на думку В. Марочка є стаття М. Сагайдака «Етноцид українців в СРСР». Вона мала набагато більше значення чим публікації в газетах. Адже приділяла увагу не емоційним аспектам, які були більше розраховані на українців у еміграції чим на іноземців. Ця публікація виносила питання Голодомору 1932-1933 рр. в Україні на міжнародний рівень Він також опублікував книгу про сам етноцид української нації англійською мовою в Торонто. В. Марочко також приділив увагу іншим іноземним дослідженням, що писали про Голодомор, як геноцид українського народу [42, с. 130-134].

Наприкінці 1990-х рр. у Німеччині було опубліковано декілька праць, що критикували книгу «Чорна книга комунізму». З точки зору В. Марочка дослідники Й. Мекленбург і В. Віпплерманн лише викликали дискусію навколо того чи доцільно вживати такі поняття як «касовий геноцид» та «класовий геноцид». Тому що вважали, що книга не бере до уваги історико-суспільний контекст. Проте, як зазначає В. Марочко, один із авторів книги, яку критикували німецькі науковці, що смерті українських дітей в роки Голодомору і є проявом геноциду [42, с. 133].

Згадує В. Марочко в даному контексті і про англійського науковця А.Буллока та його книгу «Гітлер і Сталін: життя та влада», що вийшла в 1991 р. У книзі зарубіжний дослідник привернув увагу до методів колективізації в Україні та на її катастрофічні наслідки для економіки. В. Марочко наголошує на тому, що професор також займався підрахунками жертв і зазначив, що їх переважна більшість стосується України [46, с. 188].

Важливим зарубіжним дослідженням з точки зору В. Гудзя є книга Е.Амменде «Чи мусить росія голодувати?» у 1935 р. Іноземний дослідник у книзі присвятив один розділ українському голоду 1932-1933 рр. Він також підкріпив своє дослідження фотографіями голодуючих в Україні та масових захоронень. Е. Амменде назвав причиною створення цього голоду, боротьбу української нації проти комуністичної влади. Як зазначає В. Гудзь, зарубіжний дослідник був переконаний в тому, що майбутнім історикам доведеться визнати, що українська нація була об'єднана в боротьбі проти радянської влади [14, с. 293-294].

Вивченням голоду 1930-х рр. в Україні займалися і російські дослідники. Як зазначає В. Марочко, російські науковці майже не привертали уваги до Голодомору в Україні, їх більше цікавив загальний наратив. У 1990-х рр. такі дослідники почали спростовувати свідчення українців про штучний голод та постійно заперечувати факт геноциду спрямований проти української нації. На погляд В. Марочка, російські дослідники навмисне заперечують та не хочуть

виокремлювати в окрему категорію Голодомор 1932-1933 рр. в Україні [42, с. 189-190].

Зарубіжні дослідження про Голодомор активно вивчаються українськими дослідниками. Завдяки цьому обміну наукових поглядів дослідників з різних країн спростовуються ті чи інші аргументи, стає більш підтверджена концепція Голодомору-геноциду, виникають нові питання, що досліджуються в контексті Голодомору. Слід зазначити, що серед іноземних праць є багато ґрунтовних та цікавих для вивчення, якими користуються українські дослідники Голодомору. Адже іноземна спільнота досить довгий час мала змогу накопичувати правду про 1932-1933 рр. Також варто наголосити на тому, що завдяки таким дослідникам як Дж. Мейс створюється та популяризуються нові наукові праці, що торкаються різних аспектів вивчення Голодомору 1932-1933 рр.

Таким чином, першими почали порушувати тему Голодомору 1932-1933 рр. іноземні дослідники. Протягом понад дев'яносто років західні науковці накопичили десятки тисяч досліджень про голод 1932-1933 рр. в Україні. Вже сам факт цієї літератури є яскравим доказом, що світова наукова спільнота в обличчі Дж. Мейса, Р. Конквеста, А Граціоці та інших авторів погоджується з кваліфікацією подій початку 1930-х рр. як антигуманної катастрофи колосальних масштабів. Іноземним авторам вдалося порушити різні аспекти проблематики Голодомору. В першу чергу, це геноцидний вимір, оскільки деякі з них, на основі різних документів, вбачали в цій події багато схожостей з Голокостом. Через це виникла дискусія в наукових колах світу дилема, щодо того чи є голод 1930-х рр. в Україні геноцидом її населення відповідно до Конвенції ООН 1948 р. До того ж, приділялася увага вивченню причини виникнення Голодомору 1932-1933 рр. в Україні. Дослідники намагалися визначити кількісний вимір жертв на основі статистичних даних, опосередкованих підрахунків, усних свідчень.

Отже, проблема Голодомору в Україні до початку 1990-х рр. перебувала під політичним пресом радянської тоталітарної влади, через що була неможливою для наукового опрацювання. Внесок у її вивчення зробили зарубіжні журналісти та дослідники, проте вони залишалися відірваними від документального масиву, що зберігався в українських архівосховищах. Проголошення Незалежності створило умови для повноцінного дослідження злочину-трагедії 1932-1933 рр.

РОЗДІЛ 2
СУЧАСНІ УКРАЇНСЬКІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИЧИН І НАСЛІДКІВ ГОЛОДУ 1932-1933 РОКІВ

2.1 Визначення українськими науковцями причин Голодомору

Важливим аспектом вивчення Голодомору 1932-1933 рр. є визначення його причин. Це досить складний процес, адже радянська влада не лише приховувала, а й знищувала безліч інформації про цю трагедію. Але не зважаючи на це, сучасним українським науковцям вдалося зібрати чимало інформації про причини Голодомору. Серед сучасників причини голоду 1932-1933 рр. досліджували В. Марочко, С. Кульчицький, О. Маланяк і чимало інших науковців.

Більшість науковців вважає, що Голодомор було організовано з декількох мотивів: придушення бажання українців до свободи і руйнування української нації та її національних ідей [23]. Проте справжні причини набагато цинічніші. Так, на початку 1990-х рр. С. Кульчицький та В. Марочко дійшли спільної думки, що головною причиною виступала політика суцільної колективізації, запроваджена Сталіним, що виявилась неефективною [9, с. 117].

Причин Голодомору 1932-1933 рр. було кілька. На погляд В. Марочка, серед першопричин не варто називати природні аномалії. Знайдені гідрометеорологічні карти 1931-1932 рр. показують, що кліматичні умови були в межах норми [45, с. 13]. Найважливішою причиною Голодомору постала хлібозаготівельна політика Радянського Союзу 1931-1933 рр. У людей забирали зерно, худобу, усе, чим можна було поживитися. Ця кампанія мала на меті карально-репресивний шлях збору продуктів харчування. Хто відмовлявся віддати запаси добровільно, піддавали покаранню. Голод серед селянства за висловлюванням В. Марочка був спричинений колгоспною системою, що впроваджувала влада. Так, праця в колгоспах оплачувалися

тільки двічі на рік, але влада часто затримувала оплату, а то й зовсім не платила робітникам. Окрім цього, колгоспники не завжди отримували продовольство за трудодні [40, с. 20-22].

У 1930 р., зазначає О. Маланяк, у Радянському Союзі починалася економічна криза. Загострення в економіці було викликане зменшенням цін на продовольство за межами СРСР через Велику депресію. І, щоб збільшити свій експорт, радянська влада розпочала збільшувати запаси зерна завдяки поставкам продовольства з України, тим самим прирікаючи мільйони людей на голодну смерть [39 , с. 218].

В. Марочко серед причин називає нелюбов Сталіна до українців. Своїх масштабів трагедія набирала від 1929 р., з коли почалась кампанія ліквідації куркульства. З квітня по серпень 1929 р. вийшло декілька постанов, в яких було розписано ознаки куркульських господарств. Тобто це все стосувалося більш заможних селян, які мали млин, використовували найманих робітників чи займалися торгівлею або лихварством. Того ж року вийшла стаття «Рік великого перелому», в якій генсек Сталін обґрунтовував політику розкуркулення селян і запровадження колективізації [40, с. 6]. Дослідник також наголошує на тому, що причиною можна вважати політику продрозкладки, до якої повернулися в 1930-х рр., була видозмінена. Адже головною системою для вилучання продовольства стали колгоспи. Попри це збільшився обсяг заготівель [41, с. 60].

В. Головко зауважив що перші промови Леніна, які лунали ще у 1919 р., були досить обачливими стосовно колективізації сільського господарства, проте в них чітко зазначалося, що саме таким чином можна буде підвищити продуктивність праці. Проте вже в лютому 1919 р. було затверджено основну земельну політику на території України, в якій головним чинником виступав перехід від одноосібного господарства до товариського. Майже одразу селяни почали чинити опір більшовицькій земельній політиці. Тому Ленін припинив

негайну колективізацію і більше не повертався до цього питання [9, с. 326-327].

З точки зору Дж. Мейса колективізація впроваджувалась за принципом воєнної акції. Сталін сам неодноразово порівнював свою політику, щодо українського населення з війною. Він пішов на такий крок з розумінням, що знищить велику кількість сільського населення та вважав ці смерті правильними [41, с. 279]. Комуністичний режим не розглядав Україну як рівну собі, йому було мало лише підтримки від українського населення, режиму потрібна була безкінечна покора. Фактично політика Сталіна, що проводилася шляхом створення Голодомору в Україні, була проявом війни без її оголошення. Для здобуття всеосяжної особистої влади потрібно було зламати українське суспільство [47, с. 289-290].

Важливу причину називає С. Кульчицький. На його думку, постанова ЦК ВКП(б) 30 січня 1930 р. була одним з перших кроків до знищення українського населення, починаючи з куркулів, що заважали колективізації. Протягом двох місяців ця кампанія була реалізована. За таких швидких темпів було обвинувачено близько 100 тис. українських селян, більшу частину з яких потім репресували. Влада за допомогою чекістів тиснула на людей, аби ті вступали в колгоспи. В кінцевому результаті радянська влада отримала лиш спротив проти колективізації від сільського населення [33, с. 30-31].

До причин Голодомору 1932-1933 рр. науковці також відносять комплекс політичних постанов другої половини 1932 р., коли недоїдання серед населення почало набирати доволі швидкі темпи смертності. Протягом цього періоду виникли так звані «чорні дошки», які прирікали сотні сіл з їхнім населенням на смерть, через опір проти приєднання до колгоспів. Не менш важливим було відміна видачі харчів за працю у колгоспах. Також дослідники наголошують на тому, що хлібозаготівельна кампанія почала набувати репресивного характеру, на прикладі «примусових супряг», покарань за скошену траву біля дому і тому подібне [11 , с. 10-12].

Ще однією передумовою голоду 1932-1933 рр. стало відношення радянського керівництва, в першу чергу самого Сталіна до української нації, яка робила сильніший спротив політиці нової влади. Доказом цього можна вважати декілька документів лютого 1932 р. Перший – від 16 лютого – за наказом Сталіна передбачав збір посівних фондів з селянства за будь-яку ціну. Постанова 17 лютого чітко розставляє пріоритети для надання насіннєвої допомоги на користь Сибіру та Волги, а не такому регіону як Україна, що знаходилась в кризовому становищі і набагато сильніше потребує бодай мізерної допомоги від влади [49, с. 105-106].

Передумовою, на погляд С. Кульчицького, є постанова ЦВК і РНК 7 серпня 1932 р., що відома під назвою «Закон про п'ять колосків». Вона визначала методи боротьби з крадіжками державного майна різними каральними методами, один з них була смертна кара. Молотов вважав, що попередніх заходів було недостатньо, щоб змусити населення працювати на державу. Цей документ категорично забороняв збирати залишки зерна, що залишалися на полях після жнив [35, с. 396]. Загалом дослідник причини Голодомору та його масштаб пояснює вилученням всіх їстівних запасів, створенням радянською владою умов, які не лише не давали доступу до інформації, а й фізично не давали людям покидати ту чи іншу місцевість [33, с. 56]. В. Сергійчук вважає, що ознаки знищення російською владою українського народу можна побачити ще з XVII ст. [59 , с. 17]. А вже у XX ст. для радянського керівництва боротьба проти українського населення стала нормою.

Дослідники привертають увагу до паспортизації сільського населення, як однієї з причин набуттям Голодомору страшних масштабів, тому що паспорт отримували далеко не всі селяни, а без нього вони не могли покинути своє село заради порятунку [54].

Таким чином, багато вчених досліджують причини Голодомору і всі вони наголошують, що ці передумови були штучно створені керівниками

радянської влади з метою придушення української національної ідентичності. Розуміння того, чому Сталін та його прихильники намагалися десятиліттями замовчувати правду про Голодомор 1932-1933 рр. є надто очевидним. Причини цієї трагедії чітко вказують на геноцидні мотиви, що лежали в основі створення ситуації голоду на території України. Тому вивчення першопричин страшного голоду 1932-1933 рр. у радянській Україні є важливим, оскільки воно дає відповідь на проблемні питання стосовно українського суспільства в умовах радянського тоталітаризму. В загальному українські науковці дійшли висновку, що Голодомор 1932-1933 рр. був спеціально організований радянською владою з метою знищення українців, які боролися проти тоталітаризму, тому що політика режиму не відповідала їхній сутності.

2.2 Інтерпретація наслідків штучного голоду для України

Протягом 1932-1933 рр. населення України потерпало від страшного голоду. Радянська влада забороняла будь-які згадки про цю подію та всіма способами хотіла заховати правду й катастрофічні наслідки. Регулярне вивчення проблематики Голодомору 1932-1933 рр. серед українських наукових кіл почалося після здобуття незалежності України в 1991 р. Це поклало початок дослідженню раніше заборонених матеріалів та дало змогу проаналізувати багато ключових аспектів.

Одним із таких є дослідження наслідків Голодомору для України та її населення. У працях І. Реви, С. Кульчицького, В. Марочка та інших авторів, що вивчають цю проблематику. Найстрашнішим наслідком Голодомору 1932-1933 рр. безперечно є смерть більш ніж 3 млн українців. Цю цифру можна вважати як мінімальну кількість загиблих в цей період. Сам же діапазон смертей коливається від 3 до 10 млн жертв. Як зазначають деякі дослідники, визначити точну кількість померлих досить важко. Не лише через те, що минув

досить великий проміжок часу з тих жахливих подій, а й тому, що влада СРСР не лише забороняла будь які згадки про події 1932-1933 рр., вона також фальсифікувала дані про причини смерті. Так, на думку А. Козицького, який спирається на різні демографічні дані, можна цілком логічно вважати цифру близько 6 млн жертв Голодомору [25 , с. 18-19].

В. Марочко привертає увагу до майже повного спустошення десятків сіл, як наслідок Голодомору. Також важливим виступає і те, що на територію України було переселено з інших республік СРСР, понад 100 тис. людей. Це було зроблено з метою приховати катастрофічні наслідки радянської політики стосовно населення України [41, с. 67]. Дослідник відзначає масштабні демографічні наслідки, які прирівнює до катастрофи. За його підрахунками на аналізі статистичних даних, Голодомор так чи інакше вплинув на життя понад 23 млн осіб, а це, в свою чергу, мало згубний вплив на психіку населення, знищивши близько 8 млн українців [44, с. 44].

У свою чергу, С. Кульчицький привернув увагу до зниження народжуваності як наслідок голодного мору 1932-1933 рр. Таким чином, потрібно враховувати не лише сталі, а й непрямі смерті. Як ще один наслідок зменшення природного приросту населення, виникло певне вікове провалля. Як зазначає сам дослідник, «демографічна луна» відчутна в якійсь мірі й нині [34 , с. 37].

Наслідком голоду, на думку В. Василашка, стало зменшення дітей у сім’ях. Якщо до 1932-1933 рр. багатодітна родина з п’яти і більше дітей нікого не дивувала, адже це було звичним явищем для української сім’ї в селі. То вже після Голодомору кількість дітей зменшилась до одного двох рідше трьох [6, с. 65].

Одним із підсумків Голодомору І. Рева визначає втрату людьми своєї особистості та значущості. Адже протягом 1930-х рр. населенню штучно нав'язали інстинкти виживання. В тих умовах селяни не могли повноцінно боротися проти влади, яка постійно застосовувала всілякі методи репресій.

Також наслідком стала ідентифікація з агресором. У певному сенсі його важко назвати саме прямим наслідком, але заперечувати його існування не можна. Протягом 2000-х рр. науковці Центру українознавства КНУ імені Тараса Шевченка під час своїх досліджень зіштовхнулися з так званим «стокгольмським синдромом» серед населення, що пережило Голодомор 1932-1933 рр. Це явище спостерігалося в 63% опитаних та проявлялось у відсторонені людей від усього, що стосувалося України та її національних інтересів, проявлялась і схильність до українофобії [58].

На погляд дослідників, великий голод 1932-1933 рр. збільшив частку смертей дітей. Адже діти були найменш захищеною верствою населення. Тисячі листів, що надходили з різних областей, ніяк не поліпшували катастрофічну ситуацію з голодом для дітей. Найбільше помирало дітей дошкільного, проте смертність серед підлітків також була великою. Місцями смертність серед дітей переважала 50% на противагу з дорослими. Десятки тисяч дітей блукали в пошуках хліба, більшість з них так і гинули. Зросла протягом 1932-1933 рр. кількість безпритульних дітей. Так на приклад протягом першої половини 1932 р. було зафіксовано близько 5 тис. дітей підліткового віку, які не мали місця проживання. Далі цифра безхатченків дітей лише зростала. Ближче до 1933 р. партійне керівництво почало розробляти програму для боротьби з цим явищем, будувалися нові ясла та дитбудинки. Проте незважаючи на спробу поліпшити становище дітей, це ніяк не вирішувало саму проблему. Адже кількість тих, хто потребував допомоги в таких закладах, перевищувала допустиму в рази. Через це велика кількість дітей померла, ще до наданої допомоги [7, с. 126-129, 131-135].

І. Рева наголошує на страху населення бути господарями. Через політику розкуркулення левова частка населення постраждала й психологічно. Адже переважно всю «брудну роботу», за наказами радянського керівництва виконували односельчани, яких можна охарактеризували як неблагонадійних. Це все спонукало людей боятися вести власне господарство і на підсвідомому

рівні змушувало селян жити як усі [58]. Дослідниця також привертає увагу до того, що внаслідок Голодомору 1932-1933 рр. відбулися зміни в українському суспільстві. Це більше не були ті люди, що ставилися з довірою один до одного, навпаки усі постійно когось підозрювали, зневажали та боялися доносів. Вони стали жорстокішими. Односельці перестали підтримувати між собою тісні зв'язки та почали жити за принципом відчуження [57, с. 143-144].

Одним із негативних наслідків Л. Слободян називає нищення сім'ї. Адже в пошуках порятунку, селяни були вимушені залишати свої домівки із нажитим майном та іти світ за очі. Таке рішення було досить складним, бо українці по своїй природі дуже прив'язані до своїх родин та місця проживання [60, с. 140]. І. Рева також привертає увагу до цього наслідку. На її погляд традиційна українська сім'я почала витіснятися та занепадати. Це почало активно проявлятися в період Голодомору, хоча було присутнє і у 1920-х рр. Голод витісняв усі почуття до родини. Не поодинокі випадки відмови від власних дітей чи батьків. У подальшому це вилилось у байдужість до родинних зв'язків. Адже були зруйновані соціальні інститути, за якими українське суспільство звикло жити. Згодом вони були нахабно замінені радянськими, які не сприяли відновленню сімейних зв'язків, якими вони були до 1932-1933 рр. [57, с. 134, 136,137].

Жахливим наслідком для духовного світу після Голодомору можна назвати втрату чималої частини українських свят та традицій. В цей період ніхто їх не святкував. Вони були частково стерті з пам'яті людей через жахливі події 1932-1933 рр. та далеко не всі змогли відновитися знову. Цьому неабияк посприяла заборона радянською владою церкви та антирелігійна політика. Частина свят пройшла через фільтри радянської ідеології та була докорінно змінена. Було докорінно змінено традиційне українське весілля. Тепер це не було дійство, що несло в собі давні традиції заручин та обряду сватання. Фактично все зводилось до застілля та штампу у паспортах. Ця ж проблема стосувалася поминального обряду. Під час Голодомору цінність людського

життя була мізерною, через величезну кількість смертей. Внаслідок чого поминальні традиції та пов’язані з ними ритуальні дійства майже не проводилися, через брак фізичних сил та родини, яка не завжди була поряд в момент смерті [57, с. 137-140].

Голодомор 1932-1933 рр. в Україні залишив глибокий слід у суспільстві. Культурні, демографічні та психологічні наслідки досить сильно похитнули українське суспільство. Загибель мільйонів невинних життів, видозмінення сімейних взаємин та руйнування інституту сім’ї, зумовили сильні зміни в традиційному українському суспільстві. Втрата свят, винищення українських традицій та відстороненість між людьми ставали повсякденним явищем, що впливало на побутове життя громадян і зокрема на українську націю як таку.

Ці всі наслідки довгий час впливають вже на нове покоління української нації. Не можливо за такий відносно короткий період відновити не лише катастрофічні демографічні втрати чи психологічні наслідки, а тим паче втрачені культурні надбання предків. Але це не означає, що не потрібно привертати до них увагу. Науковці, що займаються вивченням цієї тематики одноголосно доходять висновків, Голодомор 1932-1933 рр. мав неймовірно жахливі наслідки для українського народу та його культури.

2.3 Дослідження регіонального виміру Голодомору

Не менш важливим у контексті вивчення Голодомору 1932-1933 рр. є дослідження науковцями регіональних особливостей, адже кожен регіон України, що на момент 1932-1933 рр. входив до складу СРСР, постраждав в різному ступені. Сюди також входять дослідження свідчень очевидців тієї катастрофи. Стосовно регіонального виміру Голодомору 1930-х рр. можна говорити дуже багато, проте ми зосередимося на декількох з них: Вінниччині, Дніпропетровщині, Київщині, Харківщині.

В. Марочко зазначає, що на території Вінницької області голод 1932-1933 рр. був поширений на 37 районів, охопивши понад 2,5 млн сільського населення регіону. В Дніпропетровській області трагедія поширилась на 3,1 млн селян із 40 районів. У Київській області ситуація була в рази гірша. Як показує В. Марочко, там станом на 1933 р. голод охопив 66 районів з населенням близько 6 млн. У Харківській області було уражено голодом 59 районів, третина з яких були в тяжкому стані [45, с. 25-30, 33].

Дослідники в Україні зосереджують увагу на особливостях перебігу голодної катастрофи на Дніпропетровщині та прилеглих регіонах. Ці аспекти відображені у численних статтях, колективних монографіях та збірниках, які в основному підготували історики з Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, як зазначає В. Гудзь. Вони зробили найбільший внесок у відкриття та популяризацію публікацій архівних документів і свідчень очевидців Голодомору у Дніпровському краї, включаючи підготовку обласної Національної книги пам'яті та хрестоматії з історії Голодомору [14, с. 569-570].

О. Нікілєв зазначає, що важливу роль у вивченні Голодомору на Дніпропетровщині відіграє Національна книга пам'яті. Але він зауважує, що частина матеріалів, які б могли увійти до неї, були втрачені та попри це вона дає змогу ознайомитися із загальною тенденцією в Дніпропетровській області [51, с. 232-235].

В. Гудзь називає першим дослідником Голодомору на Вінниччині І. Шульгу, який став автором однієї з перших монографії про виміри голоду 1932-1933 рр. У своїх дослідженнях науковець не лише наводив місцеві матеріали, щодо перебігу Голодомору, а й зробив висновки стосовно загальних причин трагедії. Зокрема, він вважав, що політика радянської влади в 1932-1933 рр. була однією з основних причин голодного мору [14 , с. 552].

В. Петренко займався аналізом статистики жертв Голодомору 1932-1933 рр. на Поділлі. За наведеними ним матеріалами на території Вінницької

області внаслідок радянського злочину померло близько 531 тис. осіб. Проте, як зауважує науковець, ця цифра не є остаточною, тому що багато списків про смерті на території області було сфабриковано, що неабияк ускладнює визначення кількості жертв і на території Вінницької області, і в Україні загалом [52, с.70].

За спотсереженням В. Гудзя, особливу увагу вивченню Голодомору приділено у Харківській області. Внаслідок 1932-1933 рр. ця область зазнала катастрофічних демографічних наслідків. Серед дослідників голоду 1930-х у Харковівиокремлюються В. Білоцерківський, В. Калініченко та Є. Яценко. Ці науковці зробили найбільший внесок у вивчення цього питання. Він також наголошує на тому, Голодомор 1932-1933 рр. у харківських населених пунктах представлено в чисельній кількості різної документації [14, с. 557-559].

Тема Голодомору 1932-1933 рр. на Київщині, нна погляд В. Гудзя, представлений, передусім, обласним та у м. Києві томами «Національної книги пам'яті». Прикметною є стаття В. Сергійчука та А. Гая. Як зазначає автор, дослідники навели в ній не лише на штучному характері Голодомору, вони також зосередились на аналізі свідчень про канібалізм та трупоїдство, що спостерігалося в районах Київщини [14, с. 577-578].

В. Марочко зазначає, що перші випадки голоду почали спостерігати у приміській смузі Києва наприкінці 1931 р, а вже протягом 1932-1933 рр. ця цифра десятикратно виросла За записами ЗАГСів, які дослідник безпосередньо вивчав, у більшості померлих фальсифікувалися причини смерті. Також він звертає увагу на те, що велика кількість смертей припадала на дітей, які були найменш захищеними від голоду [50 , с. 29-35].

На думку В. Гудзя, місцевими дослідниками Голодомору 1932-1933 рр. висвітлено багато різнобічних аспектів цієї трагедії по областях. Це і демографічна ситуація, і документація про загиблих, і свідчення очевидців та багато інших джерел. Це все дає підстави для подальших досліджень проблематики Голодомору [14, с. 586-589].

Отже, важливим здобутком сучасної української історіографії стали дослідження, присвячені Голодомору в окремих областях України. Вони ґрунтуються на широкому колі джерел, включаючи архівні документи, свідчення очевидців, статистичні дані та інші матеріали. Науковцям вдалося встановити приблизні демографічні втрати по областях, додатково переконавшись у тому, що Голодомор був навмисне створений радянською владою для знищення української нації. Регіональні дослідження дозволили виявити нові відомості причинно-наслідкового характеру Голодомору 1932-1933 рр., а також сприяє уточненню кількості жертв трагедії.

Для вивчення історіографії Голодомору 1932-1933 рр. в Україні потрібно враховувати причинно-наслідковий та регіональний вимір у наукових дослідженнях, тому що вони складають основу для вивчення проблематики Голодомору. До того ж, дослідження з цих тематик є важливими для кращого розуміння характеру голоду 1930-х рр. та його особливостей у різних регіонах України. Також це дає змогу для подальшого підтвердження геноцидного характеру та світового визнання цієї трагедії українського народу. Адже саме завдяки дослідженням причин та наслідків українські науковці можуть сміливо протистояти та зводити аргументацію російських дослідників, які заперечують геноцидний характер голоду. Українським дослідникам вдалося наголосити на багатьох причинах та наслідках, які беззаперечно підтверджують, що Голодомор - це геноцид української нації. Є чи мало сучасних досліджень цих аспектів, їхня кількість поступово збільшується, через нові факти та документи, які вдається знаходити українським дослідникам Голодомору 1932-1933 рр.

РОЗДІЛ 3. ДИСКУСІЙНІ АСПЕКТИ У ВИВЧЕННІ ГОЛОДОМОРУ СУЧАСНИМИ УКРАЇНСЬКИМИ ДОСЛІДНИКАМИ

3.1 Дискусія щодо кількісного виміру жертв

Для України Голодомор 1932-1933 рр. безсумнівно є масштабною трагедією, що забрала мільйони життів невинних людей. Жертви приховувались довгий час радянською владою. Навіть сьогодні важко встановити точну кількість постраждалих внаслідок голодного мору. Ця цифра за середньо статистичними оцінками дослідників, коливається від 3 до 10 млн осіб. Проте не зважаючи на велику кількість фактів, серед науковців наразі відсутня одностайна думка щодо кількості загиблих внаслідок Голодомору 1932-1933 рр.

За підрахунками британського історика Р. Конквеста загальна оцінка померлих від Голодомору 1932-1933 рр. складає приблизно 7 млн, з яких 5 млн він приписує Україні. На його думку, це досить скромні підрахунки. Адже для їх обчислення він керується переписами населення 1926 та 1939 рр., різниця між якими складає понад 10 років. До того ж він зазначає, що чи мало українців, за першої нагоди, після 1933 р. змінювали свою національну приналежність [26, с. 239-240].

У 2010 р. Київський апеляційний суд постановив, що внаслідок навмисних дій керівництва СРСР від Голодомору 1932-1933 рр. було вбито 3,941 млн українців [53]. Та попри це дослідники продовжують за допомогою різної документації досліджувати це питання.

С. Кульчицький визначає кількість жертв внаслідок Голодомору в 3-3,5 млн. Його підрахунки були зроблені на основі статистичних даних переписів населення у 1926 та 1937 рр., а також дані смертності й народжуваності. Він також привертає увагу до непрямих втрат української нації в числі ненароджених дітей [35, с. 507, 476].

В. Марочко наводить дані в 23 млн постраждалих у голодні 1932-1933 рр., з яких біля 7 млн померло. Таким чином, у 1932 р. загинуло близько 1,1 млн осіб, а протягом 1933 р. 6,4-7,4 млн осіб, з урахуванням коефіцієнтів смертності у районах. Він також зазначає, що потрібні подальші дослідження, аби вдалося встановити найбільш точну цифру [44, с. 44].

На погляд А. Козицького, кількісний вимір коливається в діапазоні 3,9–5,8 млн жертв серед українського населення в період 1932-1933 рр. Він аргументує такі цифри тим, що з урахуванням загальної кількості населення тогочасної України потрібно відраховувати 10-15% як померлих внаслідок голоду [25 , с. 19].

Д. Соловей вважає, що цілком прийнятною цифрою на початок 1933 р. є 6 млн жертв серед населення України. Проте він зауважує, що цифра повинна була збільшитись протягом кількох наступних місяців. Його думка спирається на аналізі статистичних даних та працях інших науковців. Тому кінцевою цифрою він зазначає 7 млн смертей [61, с. 212].

В. Сергійчук окреслює вимір жертв мінімальною кількістю в 7 млн. У цьому контексті він поставив риторичне питання стосовно того, чи потрібно враховувати частку населення, яка була за тих чи інших обставин вислана на територію росії в роки Голодомору [59, с. 256-257].

Цікавими в цьому плані є підрахунки С. Сосновського, який ще у 1942 р. зміг опублікувати на території України статтю, присвячену подіям Голодомору, в якій він зазначає цифру у 7,465 млн недостачі серед населення. Проте від голоду 1932-1933 рр. померло 4,8 млн осіб [17].

У 2021 р. заступник голови Міжнародної асоціації дослідників Голодомору-геноциду М. Герасименко на основі проведеного дослідження «Геноцид українців 1932-1933 років за матеріалами до судових досліджень» заявив, що кількість загиблих українців у цій трагедії становить 10,5 млн. При цьому було враховано українське населення Кубані і Дону. Він також зазначив, що нарешті науковій спільноті вдалося отримати конкретні цифри

загиблих. Проте варто зауважити, що з результатами, цього дослідження багато дослідників Голодомору не погоджуються. Аргументуючи це тим, що по-перше, не можна впевнено говорити, що зазначена цифра є остаточною. По-друге, деякі з них мають сумніви щодо методології самого дослідження [16].

Як зазначає співголова Громадянського комітету з вшанування пам'яті жертв Голодомору-геноциду І. Васюник, серед сучасних науковців є дослідники, що погоджуються лише з цифрою у 3,9 млн померлих від Голодомору в Україні. Він зазначає, що називають разюче різні цифри, але найбільш достовірною є близько 7 млн загиблих [22].

У наукових колах розгорнулася дискусія стосовно документів, які здатні засвідчити кількісний вимір жертв Голодомору в діапазоні від 7 до 10 млн. На основі цих даних випливає, що 7 млн українців загинуло на теренах України, а решта, 3 млн – поза її межами. На погляд Г. Касьянова, саме таку позицію приймає Міністерство закордонних справ. Науковець зазначає, що не зважаючи на дискусії з приводу кількості жертв Голодомору 1932-1933 рр., що тривають з приводу нових свідчень і документів, офіційні державні установи вже беруть до уваги та користуються цими цифрами. Він відзначає, що далеко не всі з дискусій мають науковий характер [21, с. 221-222].

Таким чином, з приводу жертв Голодомору 1932-1933 рр. науковці продовжують дискутувати з вже не один десяток років. Деякі з них - В. Марочко, В. Сергійчук, Д. Соловей вважають, що внаслідок цієї трагедії загинуло якнайменше 7 млн осіб. На противагу їм виступають С. Кульчицький, А. Козицький, Р. Конквест та С. Сосновський, оцінка яких коливається від 3 до 5,8 млн померлих від голоду. Важко сказати, чи вдасться дослідникам рано чи пізно встановити певну цифру загиблих від Голодомору 1932-1933 рр. Адже досить складно визначити точну кількість жертв загиблих саме від голоду на той час, адже події 1932-1933 рр. супроводжувалися репресіями іншого формату, що ускладнює ці обчислення.

Дійти одностайності щодо кількості жертв Голодомору науковцям досить складно. Це зумовлюється різними підходами до вивчення наслідків трагедії, неоднозначною сутністю фактів, якими оперують вчені. Директор Українського інституту національної пам'яті А. Дробович привертає увагу, що це не повинні бути змагання дослідників Голодомору за кількісним показником жертв. Цифри можуть і повинні переглядатися дослідниками у разі виявлення нових матеріалів і доказів. За його влучними словами: «Не існує святих цифр» [65].

3.2 Проблема визнання Голодомору геноцидом у працях науковців

В Україні Голодомор 1932-1933 рр. є жахливою трагедією в історії держави. Його наслідки були страшними та подекуди відчуваються досі для української нації. Саме ж визнання Голодомору геноцидом українського народу було відкладено до «кращих часів». Проте акт визнання цієї трагедії є важливим для встановлення істини, яку радянська влада приховувала під «всесоюзним голодом». Встановлення справедливості за мільйонні жертви серед населення має важливе значення для українського народу. В першу чергу таким чином визнаються страждання та жертви, яких було завдано у 1932-1933 рр. Також акт визнання Голодомору геноцидом привертає увагу світової спільноти до злочинів проти людства, особливо проти злодіянь радянського союзу, щодо української нації, які безсоромно продовжує завдавати сучасна росія.

Поняття «геноцид» вперше було запропоновано у 1944 р. польським юристом Р. Лемкіним у книзі «Правителі країн Осі в окупованій Європі» . А вже у 1948 р. термін було зафіксовано у «Конвенції про запобігання злочину геноциду і покарання за нього» [28, с. 12-13]. У документі «геноцид» визначається як будь-які дії, спрямовані на повне або часткове знищення,

представників національних, етнічних расових або релігійних груп, що включає вбивства та численні інші методи, які можуть завдати шкоду людям, як фізично так і морально [37].

Питання про визнання Голодомору 1932-1933 рр. геноцидом з'явилося в Україні, ще коли та була у складі СРСР. Проте це було неможливо реалізувати, тому що радянська влада не визнавала його, як спеціально створений для винищення українського населення. Адже радянська влада контролювала всі сторони життя та свідомо замовчувала цю жахливу подію, обмежуючи її лише несприятливими природними чинниками та применшуючи її значимість. Поширення будь-якої інформації, що стосувалася цих подій, було суворо заборонено, а усе що змогло прорватися крізь «залізну завісу», позначалося як фальсифікат [5, с. 206].

Після розпаду СРСР тема Голодомору стала предметом загального зацікавлення та почала інтенсивно вивчатися науковцями. За каденції В. Ющенка у 2006 р. було прийнято Закон «Про Голодомор 1932-1933 років в Україні», в якому було визначено голод початку 1930-х рр. актом геноциду проти українського народу [56]. Це був важливий крок для України. Адже завдяки цьому було почали відбуватися масштабні зміни в сприйнятті проблематики Голодомору 1932-1933 рр. Вони провокували в українського населення бажання домогтися правди для жертв цієї трагедії.

Як зазначає В. Василашко, далеко не всі дослідники погоджуються класифікувати Голодомор 1932-1933 рр. як акт геноциду, що був спрямованим проти українського народу. В першу чергу це стосується російських науковців [6, с. 114]. В. Марочко беззаперечно називає Голодомор 1932-1933 рр. злочинним геноцидом українського народу. Як аргументацію він наводить масштаби голоду на території України та показники смертності серед населення в цей період. Також вважає, що застосовувати термін «загальносоюзний» голод в межах України не достатньо з погляду на причини

якими він був викликаний та на його жахливі наслідки для українського населення [45 , с. 59-61].

В. Сергійчук також визначає Голодомор актом геноциду. На його думку, з огляду на кількість жертв цього голоду є всі підстави говорити як мінімум про шість ознак злочинних дій влади СРСР під час 1932-1933 рр., що можуть стосуватись конвенції ООН щодо геноциду:

1. Забирання у селян всіх харчів.
2. Заборона виїзду населення за хлібом.
3. Приховування та замовчування правди про голод 1932-1933 рр. перед світовою спільнотою.
4. Відмова від допомоги інших країн голодуючим.
5. Переселення людей у вимерлі села з інших республік.
6. Припинення політики українізації, як духовний геноцид української нації.

Дослідник переконаний, що наведені ознаки не лише підтверджують заяву Р. Лемкіна стосовно поняття «геноцид», а й дають змогу стверджувати, що Голодомор 1932-1933 рр. був геноцидом саме українського населення [59, с. 91-204].

А. Козицький теж належить до групи дослідників, що визначають Голодомор геноцидом. На його погляд, для цього є достатньо підстав: радянська влада умисно спричинила голод 1932-1933 рр.; смерті мільйонів українців; приховування владою масштабів трагедії; репресії проти «куркулів» та чимало інших [24 , с. 212-213].

Дослідник С. Грабовський порівнює Голодомор з Голокостом і таким чином наголошує на тому, що перший має достатньо ознак, щоб називатися геноцидом. Він також зводить нанівець аргументацію російського історика В. Кондрашина, який заперечує геноцидний характер голоду 1932-1933 рр. в Україні, тим що велика частка населення, що проживала та постраждала від голоду в Поволжі, на Дону та Кубані була заселена українцями [12].

На погляд С. Кульчицького, голод 1932-1933 рр. ніщо інше як геноцид українців, навмисне спричинений радянською владою, що мала на меті винищити населення, яке боролося проти комуністичного режиму та згодом могло домогтися відділення України від СРСР. Але існує також проблема в самій Конвенції ООН про геноцид. Як зауважує дослідник вона не цікавиться причинами та мотивами самого злочину, її цікавить виключно доведення наміру знищення певної групи злочинцем [28, с. 228-229]. Як зауважує В. Гудзь, С. Кульчицький ще у 2004 р. почав обґрунтовувати докази стосовно того, що Голодомор 1932-1933 рр. в Україні кардинально відрізнявся від голоду в росії. Дослідник почав заново переглядати матеріали, що стосувалися подій голоду 1930-х, намагаючись таким чином дослідити їх під іншим кутом. Це було зроблено для того, щоб знайти характеристики які б безсумнівно давали змогу винищенню голодом українського населення підпадати під Конвенцію ООН 1948 про геноцид [14, с. 465].

Г. Касьянов називає Голодомор «соціоцидом». На його погляд доказів які б свідчили в бік того, що події 1932-1933 рр. були навмисним винищенням українців за національною ознакою недостатньо. Адже акцент на задумах Сталіна та його прибічниках з’явився в рамках доведення злочину геноциду в рамках Конвенції ООН 1948 року [20, с. 263-264].

В рамках геноцидної концепції працює П. Брицький. Він виділив вісім положень, підкріплених фактажем, які на його думку підтверджують цю концепцію:

1. Колосальні хлібозаготівельні плани, задля яких забиралося все.

2. Вилучення натуравансів та натуральні штрафи, а також занесення на «чорну дошку» сіл та заборона завезення у них товарів, через невиконання плану.

3. Закон про «П’ять колосків»

4. Обминання селян у видачі паспортів та прописок.

5. Транспортна блокада.

6. Експорт зерна за кордон.

7. Знищення жорен та ступ

8. Надмірна викачка хліба з України.

Він зазначає, що Голодомор 1932-1933 рр. на території України повинен визначатися як геноцид української народності. Адже на його думку, існує вже чимало доказів які підтверджують цей злочин проти українського населення [3, с. 26-36, 39].

Важливим є світове визнання Голодомору геноцидом української нації. Це складний процес, адже доводиться стикатись із перепонами у вигляді деяких держав та у гібридності їх поглядів стосовно цієї трагедії [5, с. 207]. Але незважаючи на це, в України є успіхи. Голодомор 1932-1933 рр. геноцидом визнали двадцять вісім держав серед них: Австралія, Грузія, Канада, Молдова, Польща, Чехія та інші. Трійка держав (Ватикан, Бразилія, Румунія) зробили свої заяви, щодо Голодомору. Три організації (Балтійська Асамблея, Європейський парламент, Парламентська Асамблея Ради Європи) визнали на міждержавному рівні. Світ знову привернув свою увагу до визнання Голодомору геноцидом після повномасштабного вторгнення росії на території України у 2022 р. [8].

Отже, геноцидний характер Голодомору 1932-1933 рр. засвідчують численні дослідження українських науковців та свідчення очевидців. Україна зробила ряд важливих заходів для поліпшення визнання цієї катастрофи та полегшила в деякій мірі дослідникам їх роботу. Проте, ще є, над чим працювати в цьому плані. Тому що, до прикладу, російські дослідники безапеляційно заперечують і спростовують факт Голодомору-геноциду, що знищив мільйони українців. Але незважаючи на це Голодомор 1932-1933 рр. у світі є країни, що визнають його як геноцид української нації.

Таким чином, завдяки зусиллям українських науковців не лише Україна, а й світова спільнота почала сприймати голод 1932-1933 рр. геноцидом українського народу та його національної ідей.

3.3 Питання вшанування жертв Голодомору 1932-1933 рр.

Вшанування пам'яті загиблих від голоду 1932-1933 рр. відбувалося з самого його початку. Зрозуміло, що це не було масовим явищем та й вшановували лише тих, кого знали ще за життя. Проте у 1933 р., коли Голодомор вже лютував, люди по всьому світу висловлювали своє співчуття українцям, які страждали від голоду. Зокрема, 11 вересня 1933 р. в Берліні відбувся День жалоби за мільйонами українців, які загинули від голоду. Цей захід був організований українськими емігрантами на чолі з отцем Петром Вергуном [15].

Уряди іноземних держав неоднозначно реагували на інформацію про голод в Україні. Одні країни, такі як США, Англія та Франція, не хотіли визнавати масштаби трагедії та продовжували купувати зерно в СРСР. Інші країни, зокрема Норвегія, засуджували голод і пропонували допомогу. Голова Ліги Націй Йоганнес Мовінкель запропонував створити міжнародну комісію для розслідування ситуації. Однак, за ініціативою країн, які торгували з СРСР, питання про голод в Україні було відкладено та передано на розгляд Міжнародного Червоного Хреста [62]. Варто відзначити, що це не стосувалося пересічних громадян. Так у 1933 р., коли в Україні лютував Голодомор, єпископ Василь Ладика, який очолював Українську греко-католицьку церкву в Канаді, засудив дії радянської влади, які призвели до голоду [15]. Подібних заходів по всьому світу було чимало, проте це не покращувало становище українців. Адже вся допомога, яка надходила від інших держав, не потрапляла до людей. Часто практикувалася відмова від вкрай потрібних ресурсів для існування, під тиском радянської влади, котра не бажала визнавати голод 1932-1933 рр. в Україні.

Західна Україна, яка в 1932-1933 рр. не належала до СРСР, не залишилася байдужою до Голодомору. 29 жовтня 1933 р. у Львові відбулася літургія за мільйонами жертв Голодомору. На ній були присутні представники

Громадського комітету порятунку України, створеного Митрополитом Андреєм Шептицьким. Богослужіння провели в усіх церквах Галицької церковної провінції [15].

Офіційне вшанування пам'яті жертв Голодомору, в тому числі, визнання його геноцидом українського народу, розпочалося за ініціативи української діаспори у США та Канаді на початку 1980-х рр. Україна, ставши незалежною, зробила значні кроки для збереження пам'яті про Голодомор 1932-1933 рр. як про геноцид українського народу. У 1993 р., на 60-ту річницю трагедії, в Україні вперше відбулися офіційні заходи з вшанування пам'яті жертв Голодомору. Адже фактично до самого розпаду СРСР тема Голодомору була під забороною, не дивлячись на те, що у часи так званої «відлиги» відбулося певне пом'якшення стосовно цієї теми [19].

У 1998 р. Указом Президента Л. Кучми було встановлено День пам'яті жертв голодоморів у четверту суботу листопада [55].

Ще у 2003 році Дж. Мейс запропонував вшановувати загиблих в наслідок Голодомору запаливши свічку кожної четвертої суботи листопаду у певний час (16.00), аби таким чином згадати та помолитися за тих хто помер страшною смертю [48]. З 2005 р. в Україні та її посольствах у світі, а також і у країнах де проживають українці було запроваджено щорічне проведення скорботних заходів до Дня пам'яті жертв Голодомору – у четверту суботу листопада [15].

Поступово Україна запроваджувала й інші заходи та закони щодо вшанування пам'яті Голодомору 1932-1933 рр. У 2006 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», де було визначено тогочасний голод як акт геноциду проти українського народу [56].

У 2008 р. Україна вшанувала пам'ять жертв Голодомору двома важливими заходами. По-перше, було видано Національну книгу пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 рр. Ця книга містить імена понад 3 млн людей, які загинули від голоду. Вона є важливим документом, який допомагає

зберегти пам'ять про жертв. По-друге, у Києві було споруджено Меморіал жертв Голодомору. Цей меморіал є символом пам'яті про жертв і водночас нагадуванням про те, що голод був геноцидом українського народу [19].

На території України функціонує п'ять музейних установ, що зберігають пам'ять про Голодомор: «Музей пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років» (Меджибіж Хмельницької обл., 2008), «Національний музей Голодомору-геноциду» (Київ, 2009), «Миргородський музей пам'яті жертв Голодомору» (2009), «Музей пам'яті жертв Голодомору в Черкаській Лозовій» (Харківська обл., 2018), «Музей спротиву Голодомору» (Дніпро, 2019).

Пам'ятники, пам'ятні знаки, меморіальні дошки на вшанування жертв Голодомору наявні в усіх областях і в АР Крим. Перший на теренах держави такий об'єкт був зведений у с. Тарган Київської області у 1988 р. за ініціативою місцевих жителів. Нині загальна кількість пам'ятників жертвам Голодомору перевищує 7 тис. Перший такий пам'ятний об'єкт в Україні було споруджено в 1988 р. у с. Тарган Київської області. Більшість з цих пам'ятників було встановлено у 2000-х рр. [4, с. 113]. Переважна більшість таких монументів була встановлена протягом 2000-х рр., чому посприяла проукраїнська політика пам'яті В. Ющенка. Центральний меморіальний об'єкт – «Меморіальний комплекс пам'яті жертв Голодомору в Україні», розбудований у Києві. Його осереддям є монумент «Свіча Пам'яті».

Важливим способом вшанування жертв Голодомору 1932-1933 рр. є пам'ятники, пам'ятні знаки та меморіальні дошки, що знаходяться у всіх областях України та в АР Крим. Загальна кількість пам'ятників, присвячених пам'яті про Голодомор, на сьогодні становить понад 7 тис.

Не менш важливим є ставлення населення до Голодомору 1932-1933 рр. Якщо у 2010 р. соціологічне опитування показало, що лише 60% опитаних погоджувалися з тим, що Голодомор – це геноцид українського населення, то станом на 2023 р. цей відсоток зріс до 92% [18].

Таким чином, пам’ять про Голодомор 1932-1933 рр. зберігається різними способами. Усні переказів очевидців, фотодокументи, документи різних установ, наукова, художня літератури, музейні установи та пам’ятники це все є місцями збереження пам’яті про страшні події Голодомору. Особливо це стосується Національних книг пам’яті, в яких зберігаються не лише свідчення очевидців тієї трагедії, а й імена загиблих.

Отже, пам’ять про Голодомор 1932-1933 рр. зберігається й нині. Адже його наслідки відчуваються і сьогодні. Це не тільки втрата мільйонів українців, а й втрата традиційної української культури. Тому пам’ять про події Голодомору є дуже важливою. Дослідження, вивчення історії Голодомору та його визнання - це кроки, які допомагають нам зберегти пам’ять про жертв цієї трагедії та запобігти подібним злочинам проти людства в майбутньому.

Пам’ять про Голодомор 1932-1933 рр. має велике значення для українського народу, вона є символом його страждань і боротьби за свободу, яка продовжується й нині. Ці спогади нагадують про важливість збереження історичної пам’яті та цінності життя людей. Кожного року ми вшановуємо їх пам’ять хвилиною мовчання та різними заходами й публікаціями. Адже це ця трагедія показала нам наскільки безжальною може бути політика агресора і якою ціною відстоюється свобода.

Таким чином, не зважаючи на чи малі здобутки українських вчених, у досліджені Голодомору всеодно виникають питання на які досить складно дати конкретну відповідь, навіть провідним дослідникам Голодомору. Особливо це стосується кількісного виміру. Адже точну цифру жертв віднайти неможливо і дискусії, що виникають на цьому фоні на жаль не можуть дати остаточного результату. Проте це не означає, що все так погано, завдяки їхнім дискусіям вдалося встановити приблизні межі жертв Голодомору в діапазоні від 3 до 7 млн осіб. Не менш важливим є і визнання Голодомору геноцидом. Адже навколо цього виникає чи мало каменів спотикання, які заважають остаточно довести всьому світові, але лише його невеличкій частині, що це

було навмисне винищення українського народу. Усе вище згадане є вагомим для вшанування пам’яті жертв Голодомору 1932-1933 рр.

ВИСНОВКИ

Дослідження проблематики Голодомору 1932-1933 рр. представлене багатьма науковими дослідженнями українських та зарубіжних дослідників. Це десятки тисяч різних матеріалів, що розкривають історичні реалії щодо Голодомору в Україні. Завдяки їхній невпинній праці відкриваються нові аспекти для вивчення та неодноразово підтверджується геноцидний характер голоду 1932-1933 рр. проти української нації.

На початковому етапі розслідування радянського злочину щодо українського села важливу роль відіграли напрацювання зарубіжних науковців. Адже в час радянського тоталітаризму, що не оминув і науку, вони почали вивчати проблематику Голодомору 1932-1933 рр. Особливо в цьому ключі варто відзначити Дж. Мейса, дослідника, який змусив світову спільноту звернути свою увагу на цю катастрофу. Мабуть, його цитата «Ваші мертві покликали мене» є найбільш влучною для вивчення кількості жертв голоду 1930-х рр. в Україні.

Причин стосовно Голодомору українські науковці називають багато. Та найважливіші з них політика хлібозаготівель в СРСР, паспортизація, примусова колективізація, навмисне ігнорування проблеми голоду Сталіним в Україні, приборкання голодом та багато інших. В їх підсумку цей голод було створено штучно, з виразною політичною метою.

Важливим є вивченням кількісного виміру жертв Голодомору. Наразі цифри коливаються в діапазоні від 3,9 до 10,5 млн осіб, за середньостатистичними дослідженнями науковців ця цифра сягає понад 7 млн загиблих. Проте дискусія триває, складність якої зумовлена невиразністю статистики причин смертності у роки Голодомору, поступовим зменшенням свідків трагедії.

До всього вищесказаного потрібно також відзначити про вшанування пам’яті жертв Голодомору. Для цього в Україні зроблено чимало, проте це не

означає, що цього достатньо. Адже науковці продовжують доводити світові, що Голодомор 1932-1933 рр це геноцид українського народу, і цим самим вони викривають страшну правду, яка приховувалась десятками років.

В цілому аналіз сучасної української історіографії Голодомору 1932-1933 рр. дає підстави для наступних висновків. По-перше, протягом 1990-х – початку 2000-х рр. в Україні здійснено справжній інформативний прорив внаслідок нагромадження значного обсягу наукових досліджень означеної тематики. По-друге, в сучасному науковому просторі України ствердилась думка про Голодомор 1932-1933 рр. як результат політики нищення української нації, вплив якої виявився пролонгованим до початку XXI ст. По-третє, серед дослідників тривають дискусії щодо кількості жертв трагедії та геноцидного характеру злочину радянської влади, що зумовлені специфікою радянської статистики, недоступністю частини джерел (що зберігаються в російських архівосховищах), різними підходами до розв'язання проблеми. При цьому процес наукового опрацювання проблеми триватиме, адже тема Голодомору вже набула статусу візитівкової для української історичної науки через надзвичайну дражливість для суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Антонович М. М. Проблема визначення злочину геноциду в міжнародному праві та його застосування до голодомору 1932-1933 рр. в Україні. *Наукові записки НаУКМА. Серія Юридичні науки.* 2008. С. 61-65.

2. Боряк Т. Усна історія у джерельній базі студій Голодомору: історія формування та інформаційний потенціал корпусу свідчень: монографія. Київ: ТОВ "Юрка Любченка", 2024. 632 с.

3. Брицький П. Голодомор в Україні у ХХ столітті – тяжкий злочин проти українського народу, його геноцид. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Хмельницька область.* Кн. 1. Хмельницький: Поліграфіст–2, 2008. С. 23-41.

4. Буран А. Вшанування в Україні пам'яті про Голодомор 1932–1933 років. *Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 77-ї Міжнародної наукової конференції (м. Харків, 26 квітня 2024 р.).* Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2024. С. 112-113.

5. Буран А. Проблема визнання Голодомору 1932-1933 років геноцидом українського народу. *Травневі студії: Матеріали V міжнародної наукової конференції, м. Вінниця, 4 трав. 2023 р.* Вінниця, 2023. С. 205-208.

6. Василашко. В. У пеклі голодоморів. Київ: Знання України, 2019. 139 с.

7. Веселова О. М., Марочко В. І., Мовчан О. М. Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу. Київ – Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2000. 270 с.

8. Визнання Голодомору актом геноциду в світі. *Національний музей Голодомору-геноциду.* URL: https://holodomormuseum.org.ua/vyznannia-v-sviti-holodomoru-aktom-henotsydu/.

9. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. Київ: Наукова думка, 2003. 888 с.

10. Голодомор 1932-1933 років в Україні як злочин геноциду згідно з міжнародним правом / За наук. ред. В. Василенка, М. Антонович. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2013. 360 с.

11. Голодомор 1932–1933 років в Україні: Хроніка / В. Марочко, О. Мовчан. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 294 с.

12. Грабовський С. Голодомор у вимірах Великої Історії: тези до осмислення. *Український тиждень*. 22 листопада 2013. URL: https://tyzhden.ua/holodomor-u-vymirakh-velykoi-istorii-tezy-do-osmyslennia/.

13. Гриневич Л. Від заперечування до вимушеного визнання: про механізм входження теми голоду 1932-1933 рр. в офіційний публічний простір у СРСР та УРСР наприкінці 1980-х рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки.* 2008. Вип.18. С. 232-244.

14. Гудзь В. Історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні: монографія. Мелітополь: ФОП Однорог Т. В., 2019. 1153 с.

15. День пам’яті жертв Голодомору. *Національний музей Голодомору-геноциду.* URL: https://holodomormuseum.org.ua/den-pam-iati-zhertv-holodomoru/.

16. Єдиний реєстр жертв Голодомору. *Національний музей Голодомору-геноциду*. URL: https://holodomormuseum.org.ua/iedynyj-reiestr-zhertv-holodomoru/.

17. Єфіменко Г. Фальшування доробку Степана Соснового. *Історична правда*. 19 листопада 2021. URL: https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/11/19/160518/.

18. За десять років число українців, які вважають Голодомор геноцидом, зросло в півтора рази – опитування. *Радіо Свобода*. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-holodomor-opytuvannia/32696859.html.

19. Інформаційні матеріали до вшанування пам’яті жертв Голодомору – геноциду Українського народу – 2022. *Український інститут національної пам'яті. Офіційний веб-сайт.* URL: https://uinp.gov.ua/informaciyni-

materialy/zhurnalistam/informaciyni-materialy-do-vshanuvannya-pamyati-zhertv-golodomoru-genocydu-ukrayinskogo-narodu-2022.

20. Касьянов Г. Danse macabre: голод 1932-1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х). Київ: Наш час, 2010. 271 с.

21. Касьянов Г. Розрита могила: Голод 1932–1933 років у політиці, пам'яті та історії (1980-ті–2000-ні). Харків: Фоліо, 2018. 298 с.

22. Кількість жертв Голодомору-геноциду в Україні намагаються штучно применшити, – науковці. *Національний музей Голодомору-геноциду*. 13 вересня 2018. URL: https://holodomormuseum.org.ua/news-museji/kilkist-zhertv-golodomoru-genocidu-v-ukraini-namagayutsya-shtuchno-primenshiti-naukovci/.

23. Костюк Б. Причини Голодомору 1932-33 років. *Радіо Свобода*. 06 листопада 2008. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/1338792.html.

24. Козицький А. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у XX ст. (причини, особливості, наслідки): навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів. Львів: Літопис, 2012. 608 с.

25. Козицький А. Дослідження Голодомору та геноцидні студії. Львів: Видавництво «Апріорі», 2021. 244 с.

26. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / пер. з англ. Київ: Либідь, 1993. 275 с.

27. Кульчицький С. Голодомор 1932-1933 рр. як геноцид: мовою документів, очима свідків. Київ: Наш час, 2008. 237с.

28. Кульчицький С. Голодомор 1932-1933 рр. Як геноцид: труднощі усвідомлення. Київ: Наш час, 2008. 424 с.

29. Кульчицький С. Джеймс Мейс – людина і вчений. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки.* 2008. № 18. С. 9-28.

30. Кульчицький С. До історії першої радянської публікації про голод 1932–1933 рр. (січень 1988 р.). *Український історичний журнал*. 2023. Число 5. С. 83-92.

31. Кульчицький С. Обґрунтування Голодомору 1932–1933 рр. як геноциду у світлі концепцій Р. Конквеста й Р. Лемкіна. *Український історичний журнал.* 2018. № 4. С. 98-127.

32. Кульчицький Станіслав. Сталінський «сокрушительный удар» 1932-1933 рр. Київ: Темпора, 2013. 316 с.

33. Кульчицький С. Трагедія українського народу на тлі соціально-економічних перетворень кремля *Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: бібліографічний покажчик / Упоряд. А. В. Іванченко; Ред. кол.: С. В. Кульчицький (наук. ред.), І. О. Бірюкова (відп. ред.). Ред. І.С. Шелестович.* Одеса: Бондаренко М. О., 2022. С. 17–56.

34. Кульчицький С. Український Голодомор: оцінка втрат. *Краєзнавство*. 2013. №4. С.37-54.

35. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 2. Київ: Темпора, 2013. 628 с.

36. Кульчицький С., Єфіменко Г. Демографічні наслідки Голодомору 1933 р. в Україні. Всесоюзний перепис 1937 р. в Україні: документи та матеріали / НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. 192 с.

37. Конвенція ООН про запобігання злочину геноциду і покарання за нього. *Інститут дослідження Голодомору.* URL: https://holodomorinstitute.org.ua/documents/konvencziya-oon-pro-zapobigannya-zlochynu-genoczydu-i-pokarannya-za-nogo/

38. Лемкін Р. Радянський геноцид в Україні (стаття 33 мовами) / Ред.: Р. Сербин; упоряд.: О. Стасюк. Київ: Видавець Мельник М. Ю., 2020. 256 с.

39. Маланяк О. Штучний голод в україні 1932–1933 років. *Матеріали Міжнародної конференції «Штучні голоди в Україні XX століття» (Київ, 16 травня 2018 року).* Київ, 2018. С. 217–221.

40. Марочко В. Голодомор 1932–1933 рр. Київ: [без видавництва], 2007. 64 с.

41. Марочко В. Голод на Україні (1931-1933 рр.): причини та наслідки. *Проблеми історії України: факти, судження пошуки.* Київ: Наукова думка, 1991. Вип. 1. С. 59-68.

42. Марочко В.І. Концептуальні підвалини західноєвропейської та російської історіографії голодомору 1932-1933 рр. в Україні. *Український історичний журнал.* 2003. № 5. С. 125-144.

43. Марочко В. Роберт Конквест про голокост та голодомор. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвідомчий зб. наук. пр.* Київ: Ін–т історії України НАН України, 2006. Вип. 15. С. 365-373.

44. Марочко В. Статистика жертв Голодомору 1932-1933 років: історично-демографічний дискурс. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації». (Київ, 4 жовтня 2016 року).* Київ, 2017. С. 25-46.

45. Марочко В. І. Територія Голодомору 1932-1933 рр. Київ, 2014. 64 с.

46. Марочко В.І. Сучасна зарубіжна історіографія голоду 1932-1933 рр. в Україні: нова чи стара інтерпретація? *Український історичний журнал.* 2006. № 3. С. 186-199.

47. Мейс Дж. Політичні причини Голодомору в Україні (1932–1933 рр.). *Український історичний журнал.* 1995. №1. С. 273-292.

48. Мейс Дж. Свічка у вікні. *Газета «День»*. 18 лютого 2003. URL: https://day.kyiv.ua/article/panorama-dnya/svichka-u-vikni-1.

49. Навчальний посібник для вчителів «Голодомор 1932–1933 років – геноцид української нації» / Нац. музей Голодомору-геноциду, Ін-т дослідж. Голодомору. Київ, 2021. 336 с.

50. Національна книга пам’яті жертв голодомору 1932-1933 років в Україні: місто Київ. Київ: Фенікс, 2008. 584 с.

51. Нікілєв О. Національна книга пам’яті жертв Голодомору 1932- 1933 рр. Дніпропетровська область: відображення соціально-демографічної ситуації в регіоні. *Матеріали Міжнародної конференції «Штучні голоди в Україні XX століття» (Київ, 16 травня 2018 року).* Київ, 2018. С. 232-235.

52. Петренко В. Демографічні втрати населення Поділля від Голодомору 1932-1933 років. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Голодомор 1932-1933 років: втрати української нації». (Київ, 4 жовтня 2016 року).* Київ, 2017. С. 68-72.

53. Постанова суду. *Національний музей Голодомору-геноциду*. URL: https://holodomormuseum.org.ua/postanova-sudu/.

54. 1932 – прийнята постанова ЦВК і РНК СРСР №84 «Про встановлення єдиної паспортної системи по СРСР і обов’язкову прописку паспортів». *Український інститут національної пам'яті. Офіційний веб-сайт.* URL: https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/gruden/27/1932-pryynyata-postanova-cvk-i-rnk-srsr-no84-pro-vstanovlennya-yedynoyi-pasportnoyi-systemy-po-srsr-i-obovyazkovu-propysku-pasportiv.

55. Про встановлення Дня пам'яті жертв голодоморів: Указ Президента України від 26.11.1998 р. № 1310/98. *Президент України. Офіційне інтернет-представництво.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1310/98#Text.

56. Про Голодомор 1932-1933 років в Україні. *Офіційний вебпортал парламенту України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16#Text

57. Рева І. По той бік себе: соціально-психологічні та культурні наслідки Голодомору та сталінських репресій: Науково популярне видання. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ: К.І.С., 2019. 272 с.

58. Рева І. Страх бути господарем. Які наслідки Голодомору українці відчувають досі - BBC News Україна. *BBC News Україна*. 28 листопада 2020. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/blog-history-55074954.

59. Сергійчук В. Голодомор 1932–1933 років як геноцид українства. Вид. четверте, доп. Вишгород: ПП Сергійчук М. І., 2016. 320 с.

60. Слободян. Л. Морально-психологічні наслідки голодомору 1932–1933 років. *Наукові записки Міжнародної асоціації україністів. Вип. 6 = Research Papers of the International Association of Ukrainian Studies; МАУ, НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського.* Київ, 2013. С. 137-148.

61. Соловей Д. Голгота України. Київ: Центр учбової літератури, 2021. 288 с.

62. Стецюк Н. Пам'ять про Голодомор як складова державної політики збереження національної пам'яті українського народу (історико-правові аспекти). *Міждисциплінарні підходи у дослідженні Голодомору-геноциду: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (19 листопада 2020 р.).* Київ, 2021. С. 180.

63. Ткаченко Б. І. Під чорним тавром. Документи, факти, спогади. Лебедин: Білий лебідь, 1993. 464 с.

64. Харченко А. Сучасна українська історіографія Голодомору: студії та дослідники. Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. Київ, 2017. Вип. 27. С. 187-219.

65. Шурхало Д. Суперечка щодо кількості жертв Голодомору-геноциду 1932–1933 років: «слідчі» проти «демографів». *Радіо Свобода*. 28 листопада 2021. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/superechka-shchodo-kil′kosti-zhertv-holodomoru-henotsydu/31583789.html.

66. Юркова О. До 80–річчя доктора історичних наук, професора С. В. Кульчицького. *Український історичний журнал.* 2017. № 1. С. 231–233.

67. 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал. Київ: Рад. письменник, 1991. 584 с.